

पंचायतराजच्या माध्यमातून ग्रामस्वच्छता

प्रा. धिमधिमि के. एम*

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

सरस्वती महाविद्यालय केज

डॉ. गोविंद बावस्कर**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

किल्ले धारु महाविद्यालय, धारु

प्रस्तावना :-

प्राचीन कालखंडा पासून भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्था असित्वात आहे. याचा उल्लेख प्राचीन काळात दिसून येतो. जसे, रामायण, महाभारत, मुद्राराक्षस या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात होती. तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात सुद्धा ग्राम प्रशासनाचा उल्लेख आढळतो. बुध्दकालीन जातक कथामधील शिलालेख वरून गाव हे स्वयंशाशित होते. ग्रीसमधुन आलेल्या मॅगोस्थनिस या प्रवशाने आपल्या प्रवास वर्णनात ग्रामपंचायतीचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे.

प्राचीन भारतीय समाजावर ग्रामपंचायतीचा फार मोठा प्रभाव होता. स्वायत्ता व स्वयंपूर्ण घटक असलेल्या भारतीय खेड्याचा कारभारात जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर पडली होती. म्हणून सर यामतेस मेटकाफ यांनी भारतीय खेड्याचे वर्णन छोटी गणराज्ये या शब्दात केले आहे. प्राचीन ग्रामपंचायतीना रुढी आणि संकेतानुसार काम करावी लागत जमिन महसुल गोळा करणे आणि राजाकडे जमा करणे, न्यायदानाचे काम करणे, जमिनीवरून निर्माण होणारे वाद आणि तंटे मिटविणे, अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे, गावातील लोकांचे संरक्षण करणे, गावासाठी दिव्याच्या पर्यायी सोय करणे, सार्वजनिक जलाशय व पाणवठे यांची निर्मिती करणे. देवालये, धार्मिक स्थळे, दुष्काळ, रोगराई, यासारख्या नैसर्गिक आपतीच्या काळात गावातील लोकांच्या दृष्टिने आवश्यक त्या योजना यावरून असे निर्देशनास येते की, प्राचिण काळखंडात ग्रामपंचायतीला अनन्य साधारण महत्त्व होते. परंतु मोगल कालखंडात पंचायतराज संस्थाना उत्तरती कळा लागली. गावातील प्रशासन चालवण्यासाठी कोतवाल, मुखिया संरंपंच ही पदे निर्माण करण्यात आली. यानंतरच्या ब्रिटीश राजवटीत स्थानिक स्वराज्य संस्था नष्ट झाल्या परंतु याच कालखंडात 1987 मध्ये देशातील पहिली महानगरपालीका मद्रास येथे स्थापन करण्यात आली. 1882 मध्ये लॉर्ड रिपन यांनी पंचायतराज संबंधी कायदा केला. म्हणून लॉर्ड रिपन यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे जनक म्हटले जाते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थाना महत्त्वाच घटक मानव्यात आले. भारतीय घटनेच्या कलम 40 नुसार ग्राम पंचायतीना मान्यता देण्यात आली. महात्मा गांधीनी पाहिलेले ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न साकारव्याच्या दिशेने वाटचाल करण्यात सुरवात करण्यात आली. यांचाच एक भाग म्हणून 2 ऑक्टोबर 1952 साली सामुदायिक विकास योजना सुरु करण्यात आली. य योजनेला आनुसरून 2 ऑक्टोबर 1953 ला राष्ट्रीय विस्तार योजना सुरु करण्यात आली. या दोन्ही योजनाला लोकांचा आपेक्षित पाठिंबा मिळाला नाही. या योजनेला आपयक्षे आली. यांचे मुख्यमापन करण्यासाठी 1957 साली बलवंत रॉय महेशा यांच्या अक्षअतेखाली समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीने आपला आहवाल 1957 मध्ये सादर केला आणि त्रिस्तरीय पंचायत राजची स्थापना करण्याची शिफारस केली. या शिफारशीच्या आधारावर 2 ऑक्टोबर 1959 ला राजस्थान मधील नागारे या ठिकाणी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते पंचायत राजची सुरवात करण्यात आली. महाराष्ट्रात 1 मे 1962 पासून महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची अमंल बजावणी सुरु झाली. 1992-93 मध्ये झालेल्या 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थाना घटनात्मक दर्जा मिळाला घटनेच्या 243 मध्ये तरतुद करण्यात आली व भारतीय राज्यघटनेला 11 वे परिशिष्ट जोडण्यात आले.

भारत हा खेड्याचा देश आहे आजही भारतात 69% लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. भारतातील 26% लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली जिवन जगते. लोकांच्या अन्न, वस्त्र निवारा या मुलभुत गरजा ही पुर्ण झालेल्या नाहीत म्हणून डॉ. अमर्त्य सेन यांच्या मते कोणत्याही देशातील निरक्षरता, कुपोषण आणि आरोग्याचा अभाव हे विकासातील प्रमुख अडथळे आहेत.

1992 मध्ये 73 व 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थाना घटनात्मक दर्जा मिळाला ग्रामपंचायतीना विविध प्रकारचे कार्य करावे लागते. यामध्ये कृषी व ग्राम आरोग्य संबंधीचे कार्य, शिक्षणासंबंधी कार्य, दळणवळण व

सार्वजनिक कार्य, सार्वजनिक आरोग्य विषयक कार्य इत्यादी कार्य ग्रामपंचायतीना पार पाडवे लागते सार्वजनीक आरोग्य विषयक कार्यामध्ये ग्रामपंचायतीना आरोग्य रक्षणाची आणि आरोग्य संबंधनाची जाबाबदारी पार पाडावी लागते. आरोग्याचे सर्वधन आणि रक्षण करण्यासाठी स्वच्छतेला विशेष महत्त्व द्यावे लागते. ग्राम स्वच्छता राखण्यासाठी आरोग्यस अपायधारक विहिरी, डबकी, खाखसळणे, सार्वजमिक गटारे, बांधणे, सार्वजनिक, विहिरी इतर पाणवळे करणे, केरकचऱ्याचा निपटारा करणे, शौचालय बांधणे, इत्यादी कार्य ग्रामपंचायती द्वारे केली जातात.

ग्रामीण भागात आरोग्याची गंभीर समस्या आहे. रोगराई व आजाराचे प्रमाण वाढून शारिरिक आर्थिक हानी होत असते. स्वच्छता ही दोन प्रकारची असते एक वैयक्तीक स्वच्छता आणि परिसर स्वच्छता या दोन्ही स्वच्छता राखल्या शिवाय आरोग्य लाभ शक्य नाही. सामाजिक वातावरण सार्वजनिक वातावरण अस्वच्छता परंपरागत जीवनशैली, पिण्याचे, पाणी, सकस आहार आणि मानसिकता, शिक्षण, अंधश्रद्धां, आशा अनेक घटकांचा परिणाम आरोग्यावर होत असतो. व्यक्तीचे वैयक्तीक आरोग्य हे सार्वजनिक होत असते. व्यक्तीचे वैयक्तीक आरोग्य हे सार्वजनिक घटकावर अवलंबून असते. शुध्द पिण्याचे पाणी, सकस आहार, सार्वजनिक स्वच्छता आणि प्रदुषण हे घटक सामाजिक स्वरूपाचे आहेत.

ग्रामिण समाजात स्वच्छतेच्या अभावामुळे आजाराला समोर जाण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात आहे. यासाठी अनेक घटक जबाबदार आहेत.

1. व्यक्तीगत आरोग्यकडे दुर्लक्ष :-

सार्वजनिक आरोग्याची सुरुवात ही व्यक्तीच्या व्यक्तीग आरोग्य पासून होते ग्रामीण समाजात वैक्तीक स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष होत. यातून विविध आजाराची बाधा होते.

2. आर्थिक दारिद्र्य :-

ग्रामीण समाजात दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे. शा कुटुंबातून स्वच्छता साधणे कठिण होते. स्वच्छता राखली जात नाही.

3. शिक्षणाचे प्रमाण कमी :-

ग्रामीण समाजात शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. शिक्षणाच्या अभावा मुळे स्वच्छतेसाठी आसणार स्वच्छते विषयितसेच आरोग्या विषयी बेकारी वृत्ती वाढित लागते.

4. व्यसाधीनता :-

ग्रामीण समाजात व्यसनाधीतेचे प्रमाण अधिक आहे यात वागणे व्यसत तंबाखु, विठोमे, व्यसन, गांजा, गुटखा, यासारख्या व्यासनातून स्वच्छते कडे आणि आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे. दिसून येते. यातून कंपडे स्वच्छ न ठेवणे, हातपाय स्वच्छ न धुणे आशा प्रवृत्ती वाढताना दिसतात आशा अस्वच्छतेचा कारण मुळे आजाराचे प्रमाण वाढते.

5. दुषित पाणी :-

भारतीय स्वातंत्र्याच्या 65 वर्षां नंतरही स्वच्छता आणि शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा ग्रामीण भागात होत नाही. ग्रामीण भागात आजही सार्वजनिक विहिरी, तलाव नद्या ओढे बोअर यातून पाणी पुरवठा होत असतो हे पाणी शुध्द आणि पिण्या योग्य आहे की नाही यांची खात्री देता येत नाही या पाण्यात रोग जंतु, धुळ, पाणी, माशी, यासारखे किटक, अस्वच्छ हात याद्वारे व्यक्तीच्या पदार्थात मिसळतात यातून हगवण, जंत, काविळ टायफाईड, विषयमज्वर, पोलीओ, कॉलरा या सारखे रोग दुषित पाण्यामुळे पसरतात.

6. पर्यावरण प्रदुषण :-

आधुनिक काळात शेतात विविध किटक नाशक, रासायनिक खते, याचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे यांचा विपरीत परिणाम पर्यावरणावर होत आहे.

7. परिसर स्वच्छतेचा अभाव :-

आजच्या ग्रामीण समाजात व्यक्तीक आजि कौटुंबिक पातळीवर स्वच्छता यावर लक्ष दिले जात आहे. परंतु परिसर स्वच्छतेवर दुर्लक्ष केले जाते. यातून साथीच्या रोगांचा प्रादुभाव वाढत असताना दिसून येतो.

वरील सर्व घटक अस्वच्छतेला जबाबदार असले तरी पंचायतराजच्या माध्यमातून स्वच्छता राखण्यासाठी उपाय योजना केली जात आहे.

1. प्रसार माध्यमातून प्रचार आणि प्रसार :-

आधुनिक काळात टि.व्ही, रेडिओ मोबाईल या सारख्या साधना द्वारे स्वच्छते विषयी जगनागृती केली जात आहे.

2. परिसर स्वच्छता आणि शाश्रत विकास :-

परिसर स्वच्छता राखण्यासाठी पंचायत राजच्या माध्यमातून प्रयत्न केले जात आहेत तसेच सांडपाण्याची निपटारा करण्यासाठी गटारे, बांधणे, शौचालय बांधकाम, यासारखे उपाय केले जात आहेत.

3. शुध्द पिण्याचे पाणी :-

पंचायतराजच्या माध्यमातून पिण्याचे शुध्द पाणी पुरवठा योजना सुरु केलेली आहे.

4. व्यसनाधीनता :-

समाजातील व्यसनाधिता कमी करण्यासाठी दारु सारखे व्यसन कमी करण्यासाठी पंचायतच्या माध्यमातून दारु बंदी करण्याचे ठराव घेऊन दारु बंदी केली जात आहे.

सारंश :-

भारत हा खेड्या या देश आहे आजही 69% लोकसंख्या खेड्यात राहते. ग्रामीण समाजाचे प्रश्न हे देशाचे प्रश्न मानले जातात. ग्रामीण भागात आजही स्वच्छतेबाबत उदासीनता दिसून येते. सामान्यता 80% रोग हे अस्वच्छतेमुळे निर्माण होतात. 38 लाख व्यक्तीना साथीच्या रोगाची बांधा होते. भारतात 38% लहान बालाकांचा मृत्यू हा डायरिया व जल सुएकतेमुळे होते. यासाठी स्वच्छतेचा व्यापक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचा संत

गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान ही योजना महत्वाची भुमिका बाजावित आहे. तसेच पंचायतराज माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात स्वच्छता मोहिम राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

1. भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र- डॉ दिलीप खैरनाट, विद्याबुंक पब्लिशर्स औरंगाबाद – जानेवारी 2010
2. ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र प्रा.अशोक गोरे- विद्याबुंक पविमशासे-औरंगाबाद जुन 2014
3. भारत मे ग्रामीण विकास रामजी यादव अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस 2005- नई दिल्ली
4. पंचायतराज डॉ. वा. भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव – 2012